

Մ Կ Ի Տ Ի Զ Պ Ա Ր Ս Ա Մ Ե Ա Ն

(Շար. տես Բազմավիճակ 1980 էջ 840)

Բ.

Գրական ուսումնասիրություններ կատարելէն առաջ Պարսամեան կը հրատարակէր իր «Արիւնի տօնը» վերնագրով պատերազմի կեանքէն առնուած դրուագները:

Առաջին դրուագին Նիւթն է «Գաղարկաններ»ու նկարագրութիւնը. պատերազմի ամենէն վառ ատենը ինչ որ կրնաք երեւակայել թէ ինչ կ'ըլլայ գաղթական ինչ վիճակը, այդ նկարուած է պարզ և իրական գոյներով: Որո՞նք են այդ գաղթականները, ճակատագրէն հալածուած թշուառներ, որոնք, ինչպէս սայռ ու ձոր, վառ յոյսերով կ'երթան քաղաքակրթութեան ուստաններուն դռները բախելու:

Իրականութիւնը հաւատարմութեամբ նկարագրելու է, առանց երեւակայութիւնը յոգնեցնելու, այս է վիպասանին կամ գրագէտին պարտքը: Պարսամեան կը նշեւ կարագրէ, կամ լաւ եւս ըսելով, կը պատմէ «Աթոքի գինուարներու վիճակը. երբեմն բոլորովին իրապաշտ կը մնայ ու մերթ երեւակայութեան կը դիմէ: Պատկերը, իր գեղեցկութիւնը կը կորսնցնէ, նկարագրութիւնը իր հարազատ գոյները: Սակայն ինքն իր մէջ պարզութեամբ գրական սիրուն պատմութեան մըն է. արեւմտահայերէտ մտքին մէջ այդ դրուագը կ'արժեքնէ պատերազմէն առաջ թուրք բանակին զինուորներուն խղճալի պատկերը, և ով որ գաղափար ունի այդ բանակին խեղճութեան վրայ, պիտի հասկնայ թէ Պարսամեան որքան գեղեցիկ յատկութիւններ ունի հաւատարմի մնալու գրականութեան պահանջած տեղական գոյներուն: Անօթութիւնը նկարագրելու ատեն, Պարսամեան աչքը կը գոցէ, չ'ուզեր տեսնել, չ'ուզեր կարդալ այն անգուգական էջերը «Սպանկոյ չի, ուր նկարուած անօթութեան պատկերը» փնտցելի նման ոչ մէկը

կրցած է յաջողութեան դափնին ստանալ: Եւ այս ալ ըսելու եմ, որ Պարսամեանն չեմ պահանջեր և ոչ իսկ ֆիզիկական նկարագրութեան մանրանկարը, զի հարկ է գիտնալ որ՝ ֆիզիկը կը նշեւարէ, իսկ Պարսամեան կը պատմէ:

Գլխութիւն և դիւանագիտութիւն քեզի հետ կը խօսին, երբ կը կարգաս դրուագը ին «Եւրոպայի ներկայացուցիչները»: Գլխութեան ցոյրերը, անկեղծօրէն կու լան դիւանագիտութեան մեռելակառքին վրայ, իսկ խաղաղութեան դիմախառ պատգամաւորները, հեզամապիտ կոխէն կ'երթան այն ճաղին, ուր արդարութիւնը սպաննուած է անոնց ձեռքով:

Մեկնութիւնն գուցէ անճիշտ չէ, քիչ մը աշխատանքով, բայց ով որ կարգայ Պարսամեանի այդ դրուագը, իմ մեկնութիւնն վիպագրին նկարագրող պատմութեան հաւատարմի պիտի գտնէ:

Եւրոպայի ներկայացուցիչները ինչ գործ ունին Արեւելքի մէջ. անոնք այդ ատեն հոն գնացեր էին արձանագրելու ստեղծութեան, անկուսներու, պարտութիւններու և յաջողութիւններու վարկեանները: Պարսամեան տեսէր ինչ պարզ բառերով կը հեզնէ:

«Գործները կը ծածանին հոն, բլրակին կուշտին, սակայն ասոնք չեն դրօշները անոնց, որոնք խաղաղութեան ու հղթարութեան երգը կը չեփորեն: Ասոնք դիւանագիտական աշխարհի, քաղաքական անհաշտ մրցակցութեան ներկայացուցիչներուն դրօշներն են, արիւնով ներկուած...»: Ասոնք հետ կան նաեւ զխլութեան ցոյրերը, պարզամիտ ու միամիտ, և զբարագոյն գաղափարներով կ'ուզեն դարման մ'ընել դիւանագետ ներկայացուցիչներուն քարուքարէ ոճիչներուն: «Ասոնք հրեշտակներ են, որոնք մահուան ճանկերէն

կը յափշտակեն մարդկային հոգիներ»։ Պարսամեան կընար ըսել կը ճգնին, բայց չեն կընար մահուան ճանկերէն յափշտակել զիւանագիտութեան զոհերը։

Ինչ ճգնաժամ է որ կ'ապրի կոռւի գացող զինուորը։ Զինի մը պիտի կարենանք գուշակել զայն՝ կարգալով Պարսամեանի «կես գիշերին...» զրուսզը։ Եւրոպացի զինուորը կը լսէ հայրենիքի ձայնը եւ մահուան ընդառաջ կ'իյլէ։ Արեւելցի զինուորը կը լսէ Ալլահին ձայնը, եւ մարդասպանութիւնը գերազույն առաքելութիւն կը համարի։ Անոր քայլերը կ'առաջնորդէ միշտընէն վար թափուած ձայնը։ «Մեծ է Ալլահը, անունն են իր շնորհները...»։ Ո՛ւր կ'երթան արեւելցիք մարտիկները, անոնք սիրալոյսմար մահը կը գիւտուրեն։ Հոս գրիչս Պարսամեանին կը յանձնեմ։

«Ո՛ւր կը քայլեն... կը քայլեն խաւարին մէջ։ Անոնց ուրուականի նմանող ստուերներ կը սահին իրարու ետեւէ։ Խորտակուած ու արկնացած արմիշները իրարու օգնութեան կը կարօտին, որովհետեւ վէրքերէն ու սիրտերէն հոսող արիւնը դիակի վերածեր է անոնց բովանդակ էութիւնը, որուն մէջ միակ զգացում մը կ'ապրի, հոգի մը կը բարախէ։ — Անոնցմէ ամէն մէկուն գերեզմանը ո՛ւր պիտի փութուի, ո՞վ պիտի գտնուի աղօթաւաց մը անոնց վերջին ու յաւիտեական հանգիստին համար... — Մեծ է Ալլահը, անունն են իր շնորհները...»։

Կ'ուզէր փոքրիկ զաղափար մը առնել, թէ ինչ է պատկերը պարտուած երկրի մը։ Ուսկից խոյս կու տան յաղթուած բանակները, հալածուած բնակիչները։ Կարդացէ՛ք Պարսամեանի «Աւերակ... ամեն կողմ...» զրուսզը եւ անկէ առաջ «Ճամբուն երկայնքին...» լուսանկարի հաւասար ճշգրիտ պատկերները։ Ահա նմոյշ մը այդ նկարագրութենէն։

«Ճամբուն երկայնքին փոռուած են ահաւասիկ բազմաթիւ առարկաներ։ Հոս զինուորական վրան մը կտորած սիւնեւրով, հոն պղինձ մը ծովուած ջրթնեւրով։

առդին սայլի մը անիւր եւ անդին պարկերով ալիւր եւ բրինձ։ Տիզ մը զինուորի զլիտարկ մը կնգուղով ծածկուած, ուրիշ անկիւն մըն ալ կօշկներ ու գուրպաներ։ — Տեսարանը շի վերջնաւոր — Մայլերուն մէջ զիականք որոնք նեխիլ սկսած են, զլուխները բաց, մազերը խճուած եւ ճակատներն կնճառալից։ Հոս մահամերձ հիւանդ մը, ճամբուն եզերքը նետուած, հոն անսուղ անօթի մը, որ խոտերուն վրայ կ'արածի...»։

Արամ Անտոնեան՝ Տէր Զօրի մեր գաղթականներուն նման աննման կացութիւնը աւելի սոսկալի ներկերով նկարած է։ Պարսամեան իր նկարին մէջ ստույթ մը կը սահմանափակէ, իսկ Անտոնեան կ'ընդարձակէ աւելի քնական, աւելի իրական, ուր սոսկումը եզր չունի, սահման չունի։

Յրանս—Իրուական պատերազմի դրուագներ կը գտնուին արձանագրուած՝ Կի տը Մորասանի նորավէպերուն մէջ։ Անոնց հետաւոր ուրուսպատկերը կ'անդրադառնայ Պարսամեանի «Ստուերներուն մէջ...»։ Բայց առանց արձագանգ ըլլալու ֆրանսացի վարպետին զմայլելի գիւտերուն եւ արուեստագեղ ոճին։

Չիտով մը այնքան քնական պիտի չլայնողէր զրկու «Կապանադները» ինչպէս որ նկարագրած է Պարսամեանը։ Աւետիս Ահարոնեան գրելով Յովհ. Աւագեանի «Գրական Դեմքեր»ուն վրայ, կը պահանջէր որ նմոյշներ դրուած ըլլալու էին հոն իւրաքանչիւր հեղինակներէն։ Ասոր կարեւորութիւնը յայտնած էի ես, որով իմ «Գրագետ Հայեր» հատորներուս մէջ Ա. Ահարոնեանի արդար պահանջէն առաջ՝ կանխեր եւ կատարեր էի։ Եւ դարձեալ ասոր հաւատարիմ մնալով, կը շարունակեմ նոյնպէս առանց կարգ մը մզլու տած զըլակներու պատգամներուն ուշ դարձնելու։ Գոցելով այս փակագիծը, ուշի ուշով կարդանք Պարսամեանի «Կապանադները»ն հետագայ պատմութիւնը։

«Անշուք խուցի մէջ, երկու փայտի մահճականներու վրայ պառկած էին զոյգ մը վերաւորներ։ Ասոնք ալ պատերազմի այն

բեկորներէն էին, զորս աշխարհի չորս անկիւնները ցրուած էր ահաւոր փոթորիկ մը — Երբ Թոգանօթներուն ու հրապաններուն որոտը դադրած էր, երբ արեւմտափայլ սուփններն իրենց պատեանին մէջ կը հանգչէին, երբ վերջապէս արիւնի գինովութենէն վերջ ընդհանուր լքում մը կը տիրէր համայնական տրտաններուն վերայ, հայրենիքի քաջերուն և թշնամիին վիրաւորներուն տեսակները կը փոխադրուէին մօտակայ հիւանդանոցները — Երկու վիրաւորները թշնամիի բանակէն էին և սակայն խնայուած էր իրենց կեանքին — Առաւօտէն մինչև իրիկուն զթուփեան ցոյր մը, համակ սեւերու մէջ պլլուած, անհուն գորով և ազապատանք կը շրուայէր վիրաւորներուն։ Անոնց հետ կ'ապրէր ու կը մոռնէր, օրուան մէջ տասն անգամ — Երբ օտար թշնամին վիրաւորին վիրակապերը կը քակէր, հականեխական զեղբերով լուալու համար զնդակի մը բացած խոշոր վէրքեր, նորէն կապակու համար զայն, իր հոգիէն ցաւի ու տառապանքի վանկեր կ'արձակուէին, կու լար, կը շարշարուէր, իր անձին վրայ ճնշում կը բանեցնէր՝ հիւանդին ամենազոյզն վիշտ, ցաւ չպատճառելու համար — Այսպէս կ'ապրէին անոնք օրեր ու շաբաթներ ցոյր եղբոր պէս — Վիրաւորը սակայն արիւնի գինովութեան կարօտն ունէր։ Խոտաւացած էր պատերազմի դաշտին մէջ բազմաթիւ զինուորներ սպաննել։ Ուխտ մ'ըրած էր իր ամենասիրելիին զերգամանին վրայ, որուն հաւատարմորէն ծառայելէն վերջ միայն կ'ուզէր մեռնիլ — Արեւը թակարդի մէջ ինկած էր հիմա։ Քաղաքաւորութեան ու մարդոց բարոյագիրքերը մարդասպանութեան կատարելագործուած ահհետը սորվեցուցեր էին իրեն։ Ինք մարդուած էր այդ օրուան համար։ Չէ՞ որ եթէ նոյնիսկ հարիւրաւորներու զուխներ կտրէր, նորէն յանցաւոր մը չէր, նորէն ոճրագործ մը պիտի չլորջորդուէր...

Արիւնի գինովութիւնը, արիւնի խենթիւնը իր մէջ հետզհետէ վրէժի թոյնին

կը փոխարկուէր։ Ու յանկարծ օրին մէկը, բանական արարածը կը դառնար դաւաճան մը, վատ մը... — Վիրաւորը բորենի, վազը կը դառնար ու պահուած դաշոյնը շողացնելով՝ զթուփեան ցոյր կոնակէն կը հարուածէր ճիշդ այն վայրկեանին՝ երբ զթուփեան ցոյրը արցունքները աչքին, վիրաւոր սրտով, թշնամի բանակէն զտանուած վիրաւորին վիրակապերը կը հանգուցէր... »

Անշուշտ ամէն ընթերցող զայս կարգալէն վերջը՝ առանց տատամանելու վիրաւոր գիւնուորին արարքը, հրէշային ապերախութիւն է բացազանշած։ «սակայն ով որ քիչ մը շատ կարդացած է «Հոգեվերլուծութիւն» կոչուած գրքերը, և ով որ կարդացած է մեր հայ բժիշկ Ամատունիի նոյնանուն գիրքը, քիչ թէ շատ կրնայ հասկնալ՝ թէ ինչ հոգեբանական գաղտնի շարուիթիւններ կան մարդու խորունկը, որով գազանօրէն կուրացած, կը մոռնայ ամէն նութիւնական սէր ու գութութեանը և կը դիմէ ոճրագործութեան։

».

Պարսամեան իր այս և նամանաւորդ իր գրադատական գրութիւններով՝ կը մտնէ այն լուրջ մտաւորականներու շարքին մէջ, որոնք ուստաքանց եղած գրական դափնին կը վերնծիւղեն քիչ մը աւելի լրջութեամբ, և շատ աւելի գրական պաշարով։ Խօսելով իր այս «Արիւնի սօճը» վերնագրով պատերազմական դրուագներուն վերայ, յուսամ ընթերցողին կրցանք գաղափար մը տալ տիպարին գրական և գրագիտական ձկնուռներուն մասին։ Կրկնութիւններէն վերապա չէ, կրկնութիւնները մեր հայ գրականութեան աւանդական բընադրոյնն են։ «Արիւնի սօճը» ծայրէ ծայր կարգալէն վերջը տակաւին չես կրնար հասկնալ թէ այդ սրամեկուռ նիւթը մեր ազգին զուլումի զրկանքներու շրջանէն է թէ ոչ. միայն ամէնէն վերջինը «Գիւրգմաններ» քեզի որոշ կը յայտնեն, որ

Պարսամեան զանոնք զբաժնաւոր տան՝ իսկապէս մկրտուած էր միջազգային աւագանին մէջ։ Մեծ և անաւար կոտորածէն վերջն իր զբաղատական ուսումնասիրութեանց մէջ ցոյց տուաւ որ ինքը բառին ամենէն անարատ ըմբռնումովը կը սահմանափակուէր մեր հայ ազգին մտաւորական և ընկերական գեղեցկապաշտ ծիանանին մէջ։

Եւստ հին շրջաններուն չի պատկանիր ան, քան տարի առաջ դեռ նոր կը սկսէր գրել։ Նոր գրական փորձեր էին այն դրուազները որոնք ամփոփուած են, վերոյիշեալ «Արիւնի տօնը» վիպական երկին մէջ։ Հին զորոյ մը չէ, նոր զորոյ մըն ալ չէ, բայց սակայն իր «Ա. Անարոնեան» ուսումնասիրութեամբ շատ որոշ յայտնեց, թէ գրական մեծ պաշարով կը ճգնի հայ գրի և հայ մտքի ջահակիրներէն մէկն ըլլալու։

Պիտի շարունակէ՞ վիպագրական ճիւղը. այդ տարակուսելի է։ Ես կը ցանկայի որ «Յուսանատրեան ժայրքում» տաղաշափուած քերթուածը նոյնինքն Պարսամեան ինքը ստորագրած ըլլար փոխանակ Ա. կուսթ Փոն Գոցէպուէն թարգմանելու։ Սակայն ո՞վ մեր հին ու նոր գրողներէն կարող է այդպիսի հոյակապ զլուխ գործոց քերթուած մը ստորագրելու։ Միջ մեր մէջ հեղինակութիւն ունի իր սրտին խորունկէն այդ իմաստասիրական շարունակը ժայթքելու։

Ես ինչ որ զիտեցի Պարսամեան 1912 թուականէն սկսեալ զգալիօրէն կը քաշուի վիպական գրականութենէն. իր հրատարակելի երկերէն ամենէն վերջինը «Մեռնող գիպին պատմութիւնը» պիտի ըլլայ. իր հայրենի յիշատակներուն վիպական պատմական մը պիտի հազցնէ արդեօք։ Աւոր հակառակ յայտնապէս կը խոստանայ որ կը սահմանափակուի զբաղատական ասպարէզին մէջ։ «Ա. Անարոնեան» ինչպէս ուսումնասիրած ու պատրաստած է

հատորներ, «Գ. Զօհրայի», «Թիւստինեան» և «Արտ. Յարութիւնեան» լրաց, և «Գրական աստեղատուն» վերնագրով ուսումնասիրութիւնը հին և նոր գրական ղեմքերու վրայ Ա. և Բ. շարքերը, — Այդ ուսումնասիրութիւնները արդէն քիչ շատ ծանօթ են, անոնցմէ մաս մաս հրատարակուած են «Յատալ» և «Հայրենիք» թերթերուն մէջ. անոնք իմիջ թիւերէն ոճով պատրաստուած են. ինչ որ այնքան օգտակար չեն հայ ընթերցողին և ուսանողին համար. քանի որ մեր հեղինակներուն երկասիրութիւնները ծանօթ չեն հասարակութեան, հարկ է Անաթոլ Ֆրանսի, կամ Ժիւլ Լըմէթրի և կամ աւելի լատինիստ-Պէլլուի պատմական, մեկնաբանող և վերլուծող ոճին հետեւիլ։

Ինչպէս վերը յիշած եմ, Պարսամեան քաջածանօթ է իր ուսումնասիրած նիւթին. ծանօթ է նոյնպէս միջազգային գրականութեան, որով դիւրաւ կրնայ բաղդատական ընդունեանց ենթարկել հեղինակները. այդ շատ կարեւոր է, և որուն՝ սակայն մեր նոր քննադատները կարեւորութիւն չեն տար։

Ես ուրախ եմ ըսելու որ Պարսամեան իր բեղմնաւոր գրչովը, ասպազային կը խոստանայ ալ աւելի օգտակար ըլլալու մեր աղքատ գրականութեան. ան դեռ առիթ պիտի տայ իր վրան գրելու, և քննադատներու շարքին մէջ իր յատուկ տեղը գրաւելու։ Անկողմնակալութիւնը որ քննադատին բարոյական առաքինութիւնն է, անով արդէն Պարսամեան օժտուած է. սակայն առիթ զատ հարկ է որ արտաքին աշխարհէն զազդուի, և իր «Աստեղատուն» ներս առնէ այլ մոտցուած աստղերը որոնք հաւասար կամ աւելի արժանիք մը ունեցած են քան կարգ մը ծանօթ և անծանօթ հին ու նոր մարած ու վառուած աստղերը։

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ